

І. М. Лавренкова*Національний університет державної податкової служби України, м. Київ***ПРОБЛЕМАТИКА НЕФОРМАЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ
НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ**

У статті проведено дослідження проблематики неформальної зайнятості населення України, визначено та досліджено основні чинники, що впливають на дане явище, а також виокремлені найефективніші методи боротьби з «тінізацією» зайнятості населення, які можуть бути застосовані для її подолання.

Ключові слова: «тінізація» зайнятості, легалізація, безробіття, економічна нестабільність, ринок праці.

В статье автором проведено исследование неформальной занятости в Украине. Аргументированы и описаны основные факторы и причины, которые влияют на данное явление. Предоставлена статистическая и аналитическая информация, которая характеризует процентное соотношение «теневой» занятости по сравнению с официальной. Автором предоставлены предложения по улучшению ситуации.

Ключевые слова: неформальная занятость, теневая экономика, безработица, рынок труда.

Informal employment among Ukrainian population, main factors and causes influencing this phenomenon are investigated and substantiated in the paper. The major guideline for the state program of national economic security and social policy in economic development must amount to reducing informal employment level.

The main priority of solving the issue may include: improvement of the legal framework, income tax settlement, promotion and development of SMEs, expansion of job offers, providing employees with social security and medical insurance.

Keywords: shadow economy, informal employment, legalization, unemployment, economic activity, job marker.

Одним із основних чинників, що безпосередньо впливають на рівень та стабільність економічної безпеки держави, є матеріальне становище та фінансова захищеність її населення. Країна ніколи не стане економічно стабільною та захищеною, якщо частина населення не здатна задовольнити свої елементарні життєві потреби для нормального існування, а частина – взагалі існує на грані із бідністю. Хитка політична ситуація, високий рівень інфляції, низька оплата праці, військові конфлікти на сході держави сприяють так званому процесу «тінізації» робочої сили та посилюють майнову диференціацію населення. В даний момент, проблему неформальної зайнятості населення України можна розглядати як загрозу економічній цілісності та безпеці держави.

Тому, істотне скорочення «тіньової» зайнятості повинно бути одним із пріоритетів державної програми національної економічної безпеки та політики щодо соціального розвитку економіки.

Питання «тіньової» зайнятості населення висвітлювали у своїх працях такі вітчизняні та зарубіжні учені, як О. Білоскурський, В. Биковець, С. Вільямс, Я. Вітковський, І. Кравченко, С. Кострубець, І. Масакова, І. Петрова, Е. Лібанова, Н. Черніна, Е. Фейг та інші.

Так, наприклад О. Білоскурський у своїй праці «Неформальна економічна активність: спроба оцінки її масштабів в Україні», чітко виокремив основні причини «тіньового» характеру неформальної діяльності українського населення, до яких відніс випадковий характер такої зайнятості та значну вигідність незареєстрованої зайнятості [6].

В. Биковець головною передумовою для зменшення чисельності зайнятих у неформальному секторі економіки, визначив сприяння розвитку малого підприємництва [6].

Результати досліджень К. Уільямса свідчать про те, що неформальна зайнятість виступає основним або допоміжним джерелом доходів для 40-54% домогосподарств [6].

Проте, незважаючи на велику кількість праці, присвячених неформальній зайнятості, це питання гостро стоїть у нашій державі і потребує подальшого аналізу та дослідження. Актуальними є розкриття основних причин виникнення даного негативного явища та пошуки методів його подолання.

Метою статті є дослідження проблематики неформальної зайнятості населення України та надання рекомендацій щодо напрямів його подолання.

Неформальна зайнятість є трудовою діяльністю, що дозволена діючим законодавством, проте не реєструється, а доходи, отримані від такої діяльності, не декларуються і, виходячи з цього, не оподатковуються. Що, врешті речей веде до збільшення витрат бюджету, зменшення пенсійного фонду та слугує підтримкою розвитку тіньового сектору економіки.

Перш за все необхідно зрозуміти та виокремити чинники, що стимулюють розвиток процесу «тіньової зайнятості». Такими чинниками є:

- недосконалість податкового законодавства: часті та недієві зміни нормативно-правової бази, високий податковий тиск, нерівномірне податкове навантаження;
- активна діяльність підприємств у сфері «тіньової економіки»;
- низький рівень заробітної плати;
- соціальна незахищеність громадян;
- хитка економіко-політична ситуація в країні;
- часті військові конфлікти;
- високий рівень безробіття.

На даний момент, ще одним чинником стимулювання «тіньової» зайнятості можна вважати різке збільшення відсотку безробітного населення. Так, наприклад, у 2014 році відсоток безробітного населення працездатного віку збільшився до 9,7%, тоді як в 2013 році цей показник складав 7,8%. Економічно активне населення також знизилось з 72,9% у 2014 році до 71,4 % у 2015 році (за попередніми даними). Основні показники ринку праці за 2010-2014 рр. наведені у табл. 1 [3].

Таблиця 1

Основні показники ринку праці (річні дані)

	Економічно активне населення				у тому числі			
	у віці 15-70 років		працездатного віку		безробітне населення (за методологією МОП)			
					у віці 15-70 років		працездатного віку	
	в середньому, тис.осіб	у % до населення відповідної вікової групи	в середньому, тис.осіб	у % до населення відповідної вікової групи	в середньому, тис.осіб	у % до населення відповідної вікової групи	в середньому, тис.осіб	у % до населення відповідної вікової групи
2010	20 894,1	63,6	19 164,0	71,9	1 713,9	8,2	1 712,5	8,9
2011	20 893,0	64,2	19 181,7	72,6	1 661,9	8,0	1 660,9	8,7
2012	20 851,2	64,5	19 317,8	72,9	1 589,8	7,6	1 589,2	8,2
2013	20 824,6	64,9	19 399,7	72,9	1 510,4	7,3	1 510,3	7,8
2014	19 920,9	62,4	19 035,2	71,4	1 847,6	9,3	1 847,1	9,7

Основними причинами тінізації ринку праці в сучасних умовах є:

1. Надмірний податковий тягар. Високе податкове навантаження на особисті доходи громадян і, зокрема, процент відрахувань до соціальних фондів, провокує перехід великої частини економіки у «тінь». Сьогодні загальна сума цих відрахувань становить 37,5 %, з яких пенсійний збір – 32 %, страхові внески у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності – 2,9%, страхування на випадок безробіття – 1,9 %, а ставка страхового збору в разі нещасного випадку на виробництві залежить від галузі. Разом з єдиною ставкою на доходи фізичних осіб загальне навантаження на фонд заробітної плати становить 50,5 %. [1].

2. Низька якість державних послуг, передусім тих, що стосуються життєзабезпечення громадян і надаються медичними установами, закладами освіти та комунальними службами. Результати дослідження сфери громадських послуг показують, що якість обслуговування населення державними установами не поліпшується. Так, лише 13-14 % опитаних позитивно оцінюють роботу поліклінік і лікарень, 6-9 % – органів правопорядку та 14-21 % задоволені якістю послуг, що надаються комунальними службами. Розширення мережі платних послуг не призводить до поліпшення їхньої якості. У результаті формується тіньова парадержава – утворення макроекономічного рівня державного типу, в якому, внаслідок високого рівня корупції та тінізації, державні послуги та суспільні блага розподіляються за ринковими принципами [1].

3. Високий рівень корупції та некомпетентність державних службовців. Дослідження показують, що в умовах поширеної адміністративної корупції державні службовці прагнуть до нарощування кількості перевірок і підвищення розмірів податків і штрафів. У результаті система податків і штрафів втрачає ефективність як інструмент державної політики [1].

4. Відсутність довіри до державних інституцій. Саме довіра до уряду або відчуття «соціальної солідарності» спонукає людей платити податки, навіть якщо раціональною поведінкою було б ухилення від їх сплати. В Україні рівень довіри надзвичайно низький. За таких умов будь-які обіцянки уряду провадити потенційні блага в обмін на сплачені громадянами податки викликають раз у раз спротив з боку громадян [1].

Причини «тіньового» характеру неформальної діяльності українського населення доволі очевидні. По-перше, це нерегулярний, випадковий характер такої зайнятості, що стимулює згоду і працівника, і роботодавця на відносини, які легко перервати. По-друге, це значна вигідність незареєстрованої зайнятості, що дає змогу ухилятися від сплати податків самозайнятому. Працівнику неоформлені підробітки зазвичай приносять більший дохід, а роботодавець отримує можливість знизити витрати на працю, ухилитися від сплати низки податків та обов'язкових внесків, а також спростити процедуру звільнення працівника. Про значний податковий тиск як фактор існування неформальної зайнятості свідчать результати опитування «Підприємництво в Україні», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології. Тільки 15,6% опитаних підприємців сплачували податки у повному обсязі, решта вдавалася до різноманітних прийомів мінімізації оподаткування [6].

Отже, вищезазначені причини сприяють подальшому зростанню неформальної зайнятості в Україні та стимулюють активну діяльність «тіньового» сектору економіки, так як на даний момент він здатний забезпечити більшу зайнятість людей в державі, дати можливість отримувати більший прибуток та «вберегти» від сплати податків, адже отримання так званої «зарплати в конвертах» – гарний

вихід як для підприємств, так і для людей ухилитись від обов'язків оподаткування. Відповідно до цього стримується фінансово-економічний розвиток держави, обсяг втрат бюджету зростає все більше і більше, а це в свою чергу призводить до збільшення податкового навантаження на офіційно працевлаштоване населення.

Дані статистичних обстежень і низки соціологічних опитувань дозволяють визначити основні тенденції розвитку неформальної зайнятості в Україні. До 1990 року зайнятістю у неформальному секторі було охоплено 2-6% населення України. У наступні роки кількість та питома вага неформально зайнятих різко зростає. Цікаво, що зростання неформальної зайнятості у 1990-і роки було зумовлене трансформаційною кризою, якої зазнала українська економіка. У даному випадку 3 млн неформально зайнятих (14,8% зайнятого населення) були свідченням того, що населення застосувало адаптивні практики в умовах жорстких економічних реформ. У 2000-і роки на тлі економічного зростання позаінституціональні способи економічної поведінки набули ще більшого поширення, остаточно, так би мовити, самоінституціоналізувались. У першій половині 2014 року чисельність неформально зайнятих становила 4578,7 тис. осіб, або 24,8% всього зайнятого населення України віком 15-70 років (рис. 1) [2].

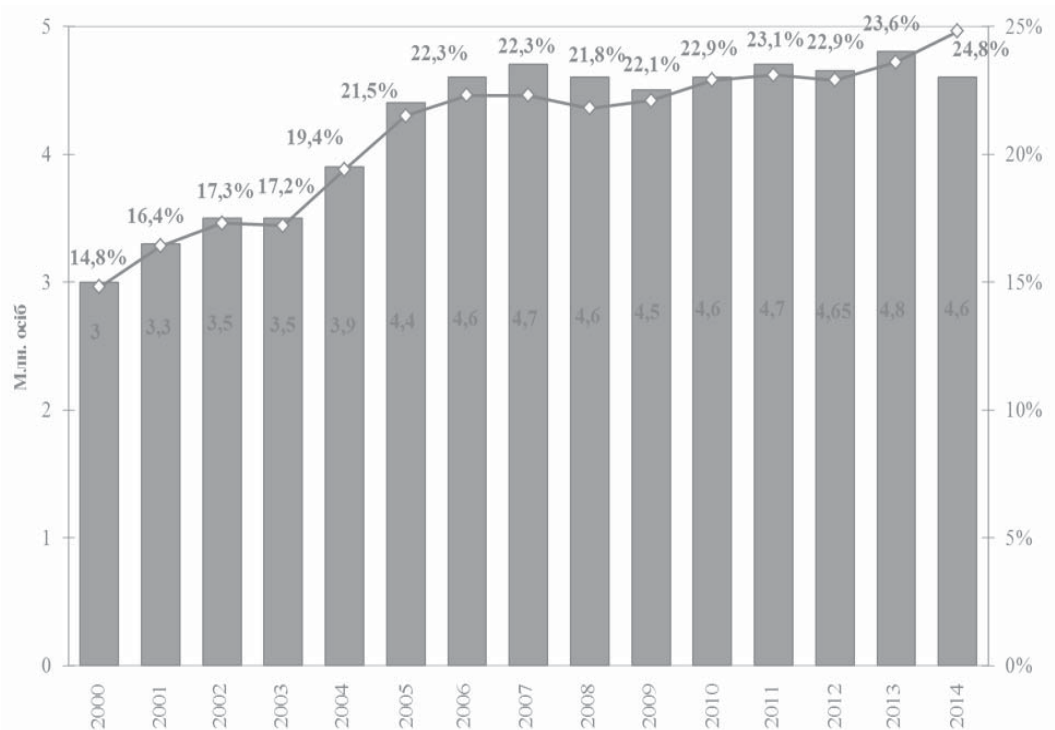

Рис. 1. Динаміка чисельності та питомої ваги неформально зайнятого населення України в 2000 – у першій половині 2014 рр. (статистично-аналітичний огляд ринку праці у першому півріччі 2014 року)
(джерело: [4])

Дані, представлені Державною службою статистики України, не можна вважати остаточними. Насправді, кількість зайнятих у неформальному секторі економіки України може бути більшою, зважаючи на те, що на цей сектор, на думку експертів, припадає понад половини валового національного продукту. На користь

цього свідчать результати досліджень Фонду «Інтелектуальна перспектива», за якими неформальна зайнятість являється основним або допоміжним джерелом доходів для 40-54% домогосподарств [2]. Соціально-демографічний склад неформально зайнятих протягом 2000-х років залишився сталим. Серед них рівною мірою представлені як чоловіки, так і жінки, що збігається із гендерним поділом населення. У першій половині 2014 року кожний четвертий чоловік (27,6%) та кожна п'ята жінка (21,8%) були задіяні у неформальному секторі. При цьому у вікових групах неформально зайнятих 15-59 років зафіксоване переважання чоловіків, а серед осіб старшого віку (більше 60 років) – жінок (табл. 2) [2].

Таблиця 2

Зайнятість у неформальному секторі економіки

Група	Усього		У т.ч. за віковими групами (років), у % до загальної кількості зайнятих відповідної вікової групи							Працездатного віку, тис.осіб
	Тис.осіб	% до зайнятих	15-24	25-29	30-34	35-39	40-49	50-59	60-70	
Усе населення	4578,7	24,8	32	24,7	23,1	23,3	23,1	22,5	41,2	4189,6
Жінки	1940,8	21,8	28,4	21,6	19,1	18,6	19,5	21,4	42,7	1702,4
Чоловіки	2637,9	27,6	34,6	27,1	26,3	27,5	27,1	23,6	39,5	2487,2
Міське населення	2246,6	17,2	23,5	19,2	17,5	17,4	16,5	14	16,3	2158,2
Сільське населення	2332,1	42,9	47	40,6	40,9	39,1	38,3	42	73	2031,4

У 2006-2014 рр. певних змін зазнала вікова структура неформально зайнятих. За даними Державної служби статистики України, частка неформально зайнятих серед зайнятого населення працездатного віку збільшилася, а серед населення післяпрацездатного віку (60-70 років) – навпаки зменшилася. У першій половині 2014 року частка неформально зайнятих серед осіб 15-24 років становила 32%, серед осіб 25-29 років – 24,7%, серед осіб 30-34 років – 23,1%, серед осіб 35-39 років – 23,3%, серед осіб 40-49 років – 23,1%, серед осіб 50-59 років – 22,5%, серед осіб 60-70 років – 42,7% (табл. 1). Як бачимо, найвищий рівень неформальної зайнятості зафіксований серед молоді (15-24 роки) та осіб похилого віку (60-70 років). Зауважимо, що представники саме цих вікових груп є найменш соціально захищеними в країнах периферійного капіталізму, до яких належить й Україна. Дискримінація молоді та пенсіонерів у доступі до офіційних робочих місць, а також невеликий розмір отримуваних ними державних соціальних трансфертів (стипендії, пенсії) змушує шукати неформальних джерел отримання додаткових засобів існування.

Значна частина населення, яка отримує «тіньовий» дохід повністю усвідомлює свій вибір на користь антидержавної політики. Можна сказати, що неформальна зайнятість стала концепцією протесту проти державної соціальної та економічної політики та засобом впливу на державні засоби регулювання економічної активності населення. Великий відсоток у цьому відіграє самозайняте населення. Адже, вони, виступаючи як роботодавці, створюють всі необхідні умови для влаштування працівників на роботу без виплати офіційної заробітної плати, стимулюючи цим неформальну зайнятість. Працівники, що отримують неофіційний дохід, не мають соціальних гарантій, пенсійного забезпечення, права на охорону праці, офіційну оплачувану відпустку, лікарняні, оздоровчі виплати, також відсутній трудовий стаж.

Тому, для подолання «тіньової зайнятості», необхідно провести ряд змін, що зможуть стимулювати населення до офіційного працевлаштування та забезпечать економічну стабільність на ринку праці. Основними заходами можна вважати:

- врегулювання та вдосконалення норм податкового законодавства щодо податкового навантаження на працівників, зменшення відрахувань з офіційної заробітної плати. Такі заходи зможуть збільшити пропозицію праці та сприяти легалізації тіньової діяльності у різних сферах трудових відносин;
- оновлення та вдосконалення системи соціального страхування працівників, що включатиме в себе якісне та дієве медичне страхування;
- збільшення фонду оплати праці на підприємствах та в державних структурах, так як саме робота в державному секторі характеризується найнижчою оплатою;
- збільшення кількості державних гарантій та покращення державних послуг для економічно активного населення;
- сприяння розвитку малого підприємництва. Сектор малого підприємництва в зарубіжних країнах із розвинутою ринковою економікою є одним із найважливіших і забезпечує близько 70% робочих місць та 50–65% виробництва валового внутрішнього продукту. У США, наприклад, на малих підприємствах працює 54% населення, в Італії – 73%, в Японії – 78%. Це країни зі стійким економічним розвитком, стабільно високим рівнем життя населення, значна частина якого формує свій життєвий рівень завдяки функціонуванню саме малого бізнесу і своєї участі в ньому [7];
- покращення умов для створення та розвитку підприємств в Україні. Так, цей процес має включати в себе спрощення системи реєстрації підприємств, зменшення податкового навантаження на новостворені підприємства.

Останнім часом в роботі державної фіскальної служби помітні прогресивні зміни щодо перевірок роботи підприємств з метою викриття «тіньових» виплат працівникам. Так, наприклад, протягом січня-серпня поточного року органами ДФС під час перевірок суб'єктів господарювання, які виплачували заробітну плату та інші доходи фізичним особам, порушення податкового законодавства встановлено у 57 % перевірених підприємств. Їм донараховано до сплати в бюджет понад 490 млн грн податку на доходи фізичних осіб та штрафних санкцій.

Завдяки вжитим заходам також було виявлено понад 61 тис. найманих працівників, які працювали без укладання трудових угод з роботодавцями. Вони вже сплатили до бюджету близько 11 млн грн податку на доходи фізичних осіб та понад 24 млн грн єдиного внеску.

До державної реєстрації залучено понад 24 тис. громадян, які здійснювали свою підприємницьку діяльність без реєстрації. Бюджет додатково отримав понад 10 млн грн податків.

Крім того, за рахунок спільних заходів ДФС та органів місцевої влади 12,6 тис. суб'єктів господарювання підвищили рівень виплати заробітної плати своїм працівникам, внаслідок чого до бюджету додатково надійшло понад 18,4 млн грн [8].

Висновки. Нестабільне економіко-політичне становище держави, військові конфлікти, незахищеність національної економіки, низький рівень соціальної захищеності населення сприяють розвитку процесу «тінізації» зайнятості населення України. Основними пріоритетними напрямками подолання цього явища можуть бути: удосконалення законодавчої бази, врегулювання оподаткування доходів населення, стимулювання та розвиток малого та середнього бізнесу,

збільшення попиту на робочу силу, надання працівникам соціальних гарантій, медичне страхування. Також варто звернутись до зарубіжного досвіду вирішення даного питання та по можливості втілення в нашій державі методів та засобів стимулювання та мотивування оплати праці. Реалізація зазначених напрямів подолання «тінізації» зайнятості дасть змогу стимулювати економічну захищеність населення, збільшувати економічне зростання національної економіки, наповнювати бюджет.

Бібліографічні посилання

1. Заходи детінізації ринку праці України [Електронний ресурс] / за даними Національного інституту стратегічних досліджень. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/monitor/monitor17/02.htm>
2. Струченков О. Неформальна зайнятість населення України [Електронний ресурс] / О. Струченков // Спільне : журнал соціальної критики. – 2015. – Режим доступу : <http://commons.com.ua/neformalna-zajnyatist-naseleennya>
3. Основні показники ринку праці (річні дані) [Електронний ресурс] / за даними Державного комітету статистики України – 2015. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
4. Williams C. Rethorizing the Nature of Informal Employment: Some Lessons from Ukraine / C. Williams, J. Round // International Sociology. – 2008. – 23 (3). – P. 367–388.
5. Статистично-аналітичний огляд ринку праці у першому півріччі 2014 року [Електронний ресурс] / за даними Державного комітету статистики України. – 2015. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
6. Білоскурський О. Неформальна економічна активність: спроба оцінки її масштабів в Україні / О. Білоскурський // Наукові записки НаУКМА : зб. наук. праць. – 2001. – Т. 19. Соціологічні науки. – С. 51–57.
7. Биковець В. Вплив громадських об'єднань підприємців на становлення і розвиток малого та середнього бізнесу в Україні : регіональний аспект [Електронний ресурс] / В. Биковець // Аналітичний Центр Академія. – 2011. – Режим доступу: <http://www.academia.org.ua>
8. Понад 490 млн грн отримає бюджет від підприємців, які виплачували зарплату з порушенням законодавств [Електронний ресурс] / Державна фіскальна служба. Офіційний портал. – Режим доступу : <http://sfs.gov.ua/media-tsentr/novini/216514.html>

Надійшла до редколегії 09.10.15